

ТАРАС ШЕВЧЕНКО В УКРАЇНСЬКІЙ МЕМУАРИСТИЦІ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 1 (31).

Стадніченко О. Тарас Шевченко в українській мемуаристиці кінця ХХ – початку ХХІ століття; 10 стор.; кількість бібліографічних джерел – 6; мова – українська.

Анотація. Стаття присвячена дослідженню рецепції Тараса Шевченка в сучасній українській мемуаристиці. Розглядається, як феномен Т. Шевченка осмислюється в щоденнику «Лінія життя» Л. Танюка, спогадах І. Дзюби «Спогади і роздуми на фінішній прямій», у «Книзі споминів» М. Коцюбинської, «Щоденнику» О. Гончара та ін.

Ключові слова: документалістика, мемуаристика, щоденник, спогади, інтерпретація, аспект, поетика, проблематика.

Українська мемуаристика кінця ХХ – початку ХХІ століть як жанр non fiction є відзеркаленням художньо-естетичної свідомості доби становлення України як суверенної держави. У спогадах, щоденниках, мемуарах знакових постатей українського мистецького простору велику увагу приділено саме джерелам їхньої українськості, становленню їхньої національної ідентичності.

Цікавою рисою щоденників є рецепція постатей письменників, митців, громадських діячів. Тоді, крім образу автора щоденника, розглядаємо розмаїту систему емоційно-оцінних суджень про його ж колег, які так чи інакше причетні до його життя і діяльності і викликають у нього певні рефлексії, варті того, щоб бути записаними у щоденник. Часто автори щоденників звертаються до осмислення сутності і значення більш чи менш знакових постатей у їхньому житті та суспільстві, особливо це відбувається в час переломних моментів у суспільно-політичному процесі. Про особливості мемуарів, зокрема про рецепцію постатей письменників чи митців у щоденниках свого часу зауважували літературознавці О. Галич, Т. Гажа, А. Ільків, В. Кузьменко, Г. Мазоха, К. Танчин та ін.

У щоденниках українських письменників особливо багато уваги приділено зокрема феномену Тараса Шевченка, творчість якого стала втіленням української національної ідеї. Часто в мемуарах рецепція постаті Т. Шевченка переходить майже в культову. Актуальність цієї статті полягає в необхідності висвітлити особливості рецепції постаті Т. Шевченка в мемуарах українських письменників, на прикладі творів О. Гончара, І. Дзюби, М. Коцюбинської, Л. Танюка та ін. Мета статті – розглянути мемуарні твори українських письменників кінця ХХ – початку ХХІ ст. з погляду оприлюднення рецепції постаті Т. Шевченка та його ролі в еволюції їхніх світоглядних позицій, шляху до національної ідентифікації й самоусвідомлення.

Літературознавець М. Коцюбинська вказувала, що про культ Шевченка сказано справді

багато, причому з діаметрально протилежних позицій. «Шевченко – це наш ідеологічний, художній, загальнолюдський потенціал, наш, так би мовити, постійний потенціал. Головне, як ми його реалізуємо, чи не здешевлюємо, чи не фальшуємо, чи не розтринькуємо» [4, с. 26]. На її думку, головне – не втратити справжньої суті великої постаті, її людського змісту. Вона продовжувала: «...якщо його іменем ведеться примітивна кон'юнктурна пропаганда, якщо під портретом «роздекламованого й зацілованого Шевченка» (вислів Стефаніка) з допомогою відповідно препарованих і переакцентованих цитат вершиться щось принципово антишевченківське – то подальше від такого культу» [4, с. 27]. А якщо культ Шевченка, на думку М. Коцюбинської, допоможе «...відчути себе не безбатченком, а українцем, якщо разом з ним входять у тебе моральна висота, чуття прекрасного, «наша дума й наша пісня», – тоді на портрет такого Шевченка на покуті рідної хати не гріх і помолитися... [...] Можна постать Шевченка «замацати липкими пальцями офіціозу», [...] поставити спасенну галочку, перетворити Шевченка на фетиш, чий слова втратили живий смисл і закличну силу. [...] А можна вийти на живе спілкування з Шевченком – поетом, людиною, мислителем, заново пережити реальний зміст його слів, осмислити його претекст, що оживає в нових історичних текстах, – тоді ніякий культ не страшний» [4, с. 27].

Підтвердження цих думок знаходимо в щоденнику класика української літератури Олесея Гончара, який залишив чимало рядків, присвячених своєму ставленню до Т. Шевченка та його ролі в становленні його особисто як громадянина та українського письменника.

19.02.[19]93 року О. Гончар зробив запис у щоденнику: «Не кожен культ варто руйнувати! Культ Сталіна, скажімо, це був культ зла, тут відомо, як слід поведистись... А культ Бога? Культ Шевченка? Культ бджолої матки? О, це ж зовсім інша річ! Культ Шевченка врятував цілу націю, бо дав їй життя, дав ідеал, дав віру! Це як культ Сонця, образ світу Божого, найвищої

справедливості – без цього світла знов настала б ніч атеїзму, яка панувала в нас понад 70 років і ледь не перетворила людей у хробаків...Ось я за такий культ: за той, на якому тримається життя! Завдяки Тарасові і в безкрилих виростають крила!» [1, с. 150].

У записі від 04.06.[19]93 року О. Гончар поглиблює попередню думку: «Кобзар» – це суцільна розмова з Богом. Поетові Бог – співрозмовник, найвищий порадник найвищий суддя. До нього звернені поетові болі, скарги, жалі, до нього – молитва і сповідь. У цьому суть «Кобзаря». [...] Ні, це не кумир у вуглярному розумінні; це – прапор нації, світоч! Річ не в тому, що в Тараса не було недоліків... Безмежно важливіше, що душа його випромінювала потужне світло, потрібне всій нації... Спаситель – теж культ, але цей культ оздоровлює людство, принаймні здатен зробити це» [1, с. 152].

О. Гончар у своїх щоденниках звертається до феномену Шевченка близько ста разів у різних ситуаціях. І найчастіше він висловлює своє захоплення феноменом Шевченка в Україні та за її межами. Саме в щоденниках зустрічаємо найбільш сокровенні, відверті, щирі визнання автора того, чого варта соціальна роль Шевченка у формуванні української нації та існуванні Української незалежної держави.

«Снобам не дано оцінити геній Шевченка. Надто вони суб'єктивні, тенденційні, переговорані всякими псевдонауками. Шевченко відкривається тільки народному сприйманню, людям безхитримим, вільним від переситу, що дається начотничтвом, і неодмінно тим, хто не потерпає від емоційної глухоти, для кого Бог – це не міф, а реальність. Він поет, ніби самим небом дарований Україні» [1, с. 152], – зазначав О. Гончар незадовго до смерті. Упродовж усього життя він плекав у своїй душі культ Шевченка як генія українського народу.

У щоденнику О. Гончара є запис від 13.05.[19]95 року, після відвідин президентом Ради Європи іспанцем Мартінесом Канева, перебування його на Чернечій горі, на могилі Т. Шевченка, який зауважив, зокрема, таке: «Я пересвідчився, що перебуваю у великій країні. У Каневі я відкрив для себе прекрасну душу України» [2, с. 568]. О. Гончар з величезним захопленням підтверджує слова поважного зарубіжного гостя: «Отак діє Тарас на людей! Він, як ніхто, діє й сьогодні, буде нашу Незалежність» [2, с. 568].

М. Коцюбинська в «Книзі споминів» недвозначно зазначала: «З пожадливістю неофіта поглинала українську літературу. Саме тоді посправжньому відкрила для себе Шевченка – пам'ятаю, як я в якомусь екстазі ходила по кімнаті і декламувала вголос «Минають дні, минають ночі...», захоплена якоюсь силою й інтонаційною безпосередністю цієї поезії, яка й до сьогодні одна з моїх найулюбленіших» [5, с. 8]. Потім вона згадувала, що, ставши студенткою українського

відділення філологічного факультету Київського університету, побувала в Каневі, де відбулася перша «особиста» зустріч із Шевченком, коли в книзі вражень відвідувачів М. Коцюбинська залишила запис – юнацької вірності Шевченкові і рідній культурі.

А робота над дослідженням творчості Шевченка дозволила М. Коцюбинській відчувати силу і велич Шевченкового слова у світовому масштабі: «Працюючи над дисертацією «Поетика Шевченка і український романтизм», я відкрила цілі поклади невідомого мені з історії української – і не лише української літератури і вперше посправжньому осмислила її, і зокрема Шевченка, в контексті світовому» [5, с. 11].

І. Дзюба в мемуарах «Спогади і роздуми на фінішній прямій», аналізуючи особисту долю та перші свої кроки до національної ідентифікації, звертає увагу читача, що, незважаючи на те, що жив «...на Донеччині, в «російськомовному» нібито краї, а зберіг українську мову, та ще й удостоївся звання «українського буржуазного націоналіста» [3, с. 22]. Автор спогадів неодноразово вказує на свою закоріненість в українську ментальність, яка виховувалася в ньому з дитинства, через спілкування з однолітками, через українську пісню і традицію: «Співали Шевченка – «Реве та стогне Дніпр широкий...», «Як умру, то поховайте...», «Така її доля» – ця пісня особливо мене зворушувала: «Прости її, Боже, вона ж молоденька, та й люди чужії її засміють...». Сльози самі котилися. Тим більше: «одну сльозу з очей карих – і пан над панамі...». Взагалі був якийсь негласний, непомітний і несвідомий культ Шевченка. Мало хто й читав його, але дещо переказувалося майже як фольклор, і для всіх це ім'я було святе. Якийсь оберіг українськості... [3, с. 22].

Згадуючи про те, яке заідеологізоване радянською пропагандою було життя на Донеччині у 1930–40-і роки, І. Дзюба вказує на роль самоосвіти в становленні його як громадянина: ««Кобзаря» в нашій хаті не було, і в школі я його не бачив. Але Шевченко жив у вустах людей, «Катерину» знали всі; без «Реве та стогне Дніпр широкий» не обходилася жодна вечірка; мене ж особливо розчулювала пісня «Така її доля». [...] До війни, коли я був у першому й другому класах, нам у школі давали гарні зошити з портретом Шевченка на палітурці. Нашим улюбленим заняттям було перемальовувати ці портрети, особливо ж приваблювали пишні вуса [3, с. 54].

Відомий український письменник і режисер Лесь Танюк у щоденнику «Лінія життя» описує своє вимушене перебування за межами України, коли йому як молодому режисеру було заборонено працювати в українських театрах. У цей час багато уваги приділяє самоосвіті, читанню художньої літератури та осмисленню її ролі в житті суспільства. 24 травня 1968 року у своєму щоденнику він занотовує, що придбав у «Пушкінській лавці»

«Твори Т. Шевченка з малюнками» видання В. Яковенка, 1911 року: «Більша частина тут – російською мовою, і це для мене, може, нове – в такій кількості. Що «Дневник» написаний російською, я знав, це було мені і є психологічним нон-сенсом, зліпком доби й умов. Але що так він майстерно володіє російським віршем... «Слепая» й «Бесталанний» – дві поеми російською; «Бесталанний» з присвятою Варварі Рєпніній, – салон, Пушкін, Фет і Тютчев в одній особі. Щось такого було в Лесі Українки – «Когда цветет никотиана»; спроба показати, що вона володіє російською не згірш од української і «могла б»... , якби не переконаність. [...] А й українська мова була у Шевченка зовсім інша: «прислав **міні**», «твое радостное письмо»...? чорти їх батька знають... Оця культивування Шевченка в кожусі й шапці – теж знак нашого національного комплексу неповноцінності. Себто будь-що треба підкреслити його «народність», дядьківство, він – як усі. Але ж у тому й суть, що він – «не як усі», він – Шевченко! З нього роблять тип українця – отакі вони всі, українці, – огрядні, з черевцем, вуса, кожен собі на мислі» [6, с. 178-179]. Уже тоді Л. Танюк замислювався над феноменом Т. Шевченка, рецепцією його в українському суспільстві, спробою визначити Т. Шевченка не просто як геніального поета, а як тип українця, який є актуальним і нині. Далі, читаючи щоденник Т. Шевченка, у записі від 3 червня Л. Танюк переписує собі рядки, які характеризують Шевченка і зроблені чужою рукою: «Дневник» Шевченка, 11 сентября, 1857 рік, вписано іншою рукою – В. Кишкина: «P.S. Далее не жди тож от Тараса, о бедное, им любимое человечество, никакого толку, и большого величия, и мудрого слова, ибо, опохмелившийся, як некий аристократ (по преданию крестившийся водкою), опохмеление немалое и деликатности не последней: водка вишневая, счетом пять (а он говорит 4, нехай так буде), при оной цыбуле и солёных огурцов великое множество» [6, с. 186].

Навівши ці рядки, які мають певний оцінний характер стосовно поведінки Т. Шевченка, Л. Танюк, напевно, глибоко замислившись над прочитаним, робить свої коментарі до цитати, що невідомо як потрапила до щоденника Шевченка: «Не був Тарас Григорович пам'ятником із суворим застиглим поглядом, як ото в Києві, де він понурий і в воду опущений. Був людиною, і ніщо людське не було йому чуже. Я знаю людей, яких його «Дневник» розчарує. Не того вони в ньому шукали. Пише – про погоду, географія подорожі, зальоти в сні... Провали в пам'яті. Чужі вірші, уривки почутих фраз і жартів» [6, с. 187].

І не втримується від своїх особистих суджень про Кобзаря: «Для мене ж, який не уявляє собі докільця й доби, **щоденниковий** Шевченко анітрохи не розбігається з тим, який проступає крізь поезію. Навіть більше: в поезії він себе **не вичерпує**. Талант ніколи не грає на одній струні,

талант – завжди акорд. Талант неодмінно – бодай трохи – містифікує. Оскільки талант є перевтілення преображення (Курбас – перетворення)» [6, с. 187].

У щоденнику «Лінія життя» Л. Танюк не може обійти ті процеси, що відбувалися в Україні після розгону шістдесятництва, коли влада брутально нищила будь-які прояви національного, залишаючи тільки спільне, «совкове». З цього приводу він, зокрема, писав: «Чуття єдиної родини – без українців й України» [6, с. 289]. Про спалення Погружальським – колишнім смершівцем – бібліотеки українських першодруків Л. Танюк подає розлогі роздуми, де неодноразово звертається знову до Шевченка. Він вказує, що показовим був той факт, що бібліотеку спалили саме під час шевченківських свят – 24 травня. «А насправді йде велика війна з Шевченком. Його найбільші політичні поеми («Осії», гл.14, «І мертвим, і живим...», «Розрита могила» та ін.) замовчуються. Є спеціальна вказівка суворо наглядати за Шевченковими святами й концертами, щоб вони проходили на рівні гопака, а то, не дай Боже, сплине шире слово Кобзаря, пробудить у когось думку про Україну, про «нашу, не свою землю». А скільки в журналах і газетах було знято цензурою матеріалів, статей, віршів про Шевченка, в яких сексотів добачили «натяк» на сучасне становище України?» [6, с. 295].

Про феномен Т. Шевченка, якого комуністична влада подавала у своїй інтерпретації для читача, але який у всі часи був символом України, знов згадує Л. Танюк і висловлює своє розуміння ситуації: «Шевченка боявся цар. Бояться його й наші партійні царисти, бо недарма вони стягнули на гору в Каневі на день свята хмару війська і міліції та переодягнених кагебістів. А чи були там люди? Людей впускали до Шевченка за перепустками» [6, с. 295]. Потім він звертає увагу на те, що вершиною всього були події 22 травня в річницю перевезення останків Шевченка з Петербурга і перепоховання в Києві, коли парторги й декани бігали по студентських аудиторіях і попереджали, що хто буде біля пам'ятника Шевченка 22 травня, того автоматично виключать з університету. Л. Танюк указує, що, незважаючи на заборони, біля Шевченка таки зібрався велелюдний натовп, багатьох з них вигнали з роботи, почали тягати кагебісти. І знову повертається автор щоденника до попередньої тези: «Так вони бояться Шевченка. І воюють з ним. А війна з Шевченком – це тільки частина війни з українським народом і українською культурою. Спалення українки в бібліотеці – також частина цієї війни... «Учітеся, брати мої, думайте, читайте», – закликав Шевченко. Думайте» [6, с. 295-296].

Аналіз сучасної української мемуаристики з погляду досліджуваної проблематики дозволяє зробити висновок про те, що до осмислення постаті Т. Шевченка зверталися більшість авторів

сучасної літератури non fiction, що рецепція постаті Т. Шевченка у їхніх мемуарах чи щоденниках підтверджує і поглиблює ту оцінку його історичної ролі, яка є в українському суспільстві. Незважаючи на те, що автори щоденників не оминають суперечливих моментів із життя Т. Шевченка, вони намагаються щиро і відверто розповісти про особисте сприйняття його постаті. Кожен із авторів прагнув показати своє розуміння феномену та культу Т. Шевченка, творчість якого сприймається в народі як один із чинників самоусвідомлення української нації та прагнення її до незалежності впродовж століть. Як свідчать автори мемуарів І. Дзюба, Л. Танюк, О. Гончар, М. Коцюбинська, які народилися і проживали в різних місцях України, рецепція постаті Т. Шевченка є єдиною на Заході і Сході, у Центрі, на Півночі і на Півдні

України, і сприймається Кобзар скрізь як духовний геній України, в чому і полягає його об'єднавча роль.

Варто відзначити, що в мемуаристиці феномен і культ Т. Шевченка подається залежно від суб'єктивного сприйняття власне авторів спогадів і висвітлений досить багатогранно. Присутність Т. Шевченка в мемуарах і щоденниках гармонійно розкриває розуміння суспільством його феноменальної ролі і значення для становлення незалежної України.

Запропонована проблема потребує подальшого вивчення на прикладі творів української мемуаристики інших авторів, що дозволить поглибити і більш детально дослідити рецепцію постаті Т. Шевченка в сучасній літературі non fiction.

Література

1. Гончар О. «Берегти світло в душі...»: про віру та сім'ю: із щоденникових записів / Олесь Гончар; упорядкув., підготов. текстів, ілюстр. матеріалу Гончар Л. О. – К.: Веселка, 2011. – 223 с.
2. Гончар О. Щоденники: У 3-х т.: Т. 3 (1984-1995) / Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар / О. Т. Гончар. – К.: Веселка, 2008. – 646 с.
3. Дзюба І. Спогади і роздуми на фінішній прямій / Дзюба Іван Михайлович. – // Рукопис: укр. альм. спогадів, щоденників, листів, док., світлин: У 2 т. Під заг. ред. І. М. Дзюби. – Криниця, 2004. – 608 с.
4. Коцюбинська М. Вітер з України і наші екзистенційні зусилля / Коцюбинська Михайлина, – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. – 30 с.
5. Коцюбинська М. Із книги споминів / М. Коцюбинська // Кур'єр Кривбасу. – 2003. – Жовтень. – № 167. – С. 170-216.
6. Танюк Л. Лінія життя: (3 щоденників): У 2 т. / Танюк Л. С. – Т. 1.: 1964–1970 – Х.: Фоліо, 2004. – 557 с.

Ольга Стадніченко

TARAS SHEVCHENKO В УКРАЇНСЬКІЙ МЕМУАРИСТИКІ КОНЦА ХХ – НАЧАЛА ХХІ ВВ.

Анотація. Стаття посвячена дослідженню рецепції Тараса Шевченка в сучасній українській мемуаристиці. Розглядається як феномен Т. Шевченка осмислюється в щоденнику «Лінія життя» Л. Танюка, воспоминаннях І. Дзюби «Воспоминания и размышления на финишной прямой», в «Книге воспоминаний» М. Коцюбинської, «Дневнике» О. Гончара.

Ключевые слова: документалістика, мемуаристика, щоденник, воспоминання, інтерпретація, аспект, поезика, проблематика.

Olga Stadnichenko

TARAS SHEVCHENKO IN UKRAINIAN MEMOIRS OF OF THE LATE 20TH AND EARLY 21ST CENTURIES

Summary. The article is devoted to the study of reception by Taras Shevchenko in the modern Ukrainian memoirs. T. Shevchenko Examined as the phenomenon and is comprehended in a diary «Line of life» by L. Tanyuk, book «Recollections and Thoughts at the finish line» by I. Dzuba, in «Book of recollection» by M. Kocyubinska, «Diary» by O. Gonchar and other.

Key words: documentation, memoirs, diary, recollections, interpretation, aspect, poetics, problems.

Стаття надійшла до редакції 22.12.2013 р.

Стадніченко Ольга Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Запорізького національного університету.